
Kötélékek, amelyek kötnek – Történetek a modern kori Európa marginális csoportjainak köréből

Európa történetében valószínűsíthetően mindig megtalálhatóak voltak a társadalmi és jogi normavilág keretein kívül vagy annak a szélére sodródott csoportok. A társadalomtudományok fókuszpontjait és kutatási hagyományait figyelembe véve a marginális csoportok mélybeható vizsgálata elsősorban a szociológia berkeihez köthető, többnyire szinkronikus vizsgálatok keretében. A kérdés azonban nem került el a történelem kutatóit sem és európai kontextusban olyan neves XX. századi iskolákat lehet említeni, mint az 1970-es években kibontakozó olasz *microstoria*, majd az 1980-as évekhez köthető német *alltags-geschichte*.

A modern kori Európa jóléti államainak történetével és azok szociálpolitikájával számos szakirodalom foglalkozik.¹ Ezek a kutatások többségükben makroszintű, kvantitatív elemzések alapján mutatják be a különböző jóléti rendszerek történetét. Az ismertetésre kiválasztott kötet a *Rescuing the Vulnerable. Poverty, Welfare and Social Ties in Modern Europe* (A sebezhető megmentésére. Szegénység, jólét és társadalmi kapcsolatok a Modern Európában) tanulmányai episztemológiai és metodikai szempontból meglehetősen sokrétűek, a közös metszéspontot a témaválasztás által megragadott társadalmi csoportok és *Serge Paugam* francia szociológus egységes elméleti keretet szolgáltató tanulmánya adja.²

1 A magyarországi történészek közül kiemelendő *Tomka Béla* európai kontextusban végzett összehasonlító, divergenciákra és konvergenciákra koncentrálnó munkássága, illetve *Gyáni Gábor* két világháború közötti szociálpolitikával kapcsolatos vizsgálatait. (Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég, 2003.; *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Corvina, 2008.; *Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások*. Osiris, 2015.; Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. MTA TTI, 1994.)

2 *Serge Paugam* francia szociológus az *l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales* igazgatója. Tanulmánya: *Poverty and Social Bonds. Towards a Theory of Attachment Regimes*. In: Beate Althammer–Lutz Raphael–Tamara Stazic-Wendt (eds.): *Rescuing The Vulnerable. Poverty, Welfare and Social Ties in Modern Europe*. Berghahn, 2016. 23–48.

A kötet a szegénység köréből a társadalom peremvidékén élő, vagy a társadalomból kizárt specifikus csoportokat, valamint a körük szerveződött intézményeket és a különböző irányzatokból eredő diskurzusokat célozza meg. A tematikai egységeket tekintve az első három fejezet az elhagyott, elhanyagolt gyermekek, továbbá a csavargók, a hajléktalanok és a munkanélküliek világa köré szerveződött. A felsorolt csoportok közös jellemzőjeként a kötet bevezető fejezetében *Beate Althammer* és *Tamara Stazic-Wendt* hangsúlyozzák, hogy mind olyan részeit reprezentálják a kor lakosságának, amelyek kiestek abból a társadalmi kapcsolatrendszerből, amelyet a korabeli közkerölcs vagy a társadalmi normák alapján „normálisnak” lehetséges nevezni. A negyedik, mondhatni rendhagyó rész egységét a vizsgált területek megközelítése és forrásbázisa szolgáltatja, amelyekben a történelem számára sok esetben láthatatlan embereket szólaltatnak meg a szerzők az „alulról felfelé” szemléletmódra emlékeztető irányultsággal.

A könyvben szereplő esettanulmányok földrajzilag nyolc európai országot fednek le 1840–1980-ig terjedő időintervallumban.³ A kérdésfeltevések egyrészt a marginálisok körül felfedezhető társadalmi megítélésekre, hangsúlyeltolódásokra és változásokra összpontosítanak, másrészt azokra a praktikákra és intézkedésekre, amelyekkel az állami és magán szervezetek „menteni” próbálták a rászorulókat.

A fentebb említett társadalmi kapcsolatrendszerek irányadók a kötet gondolatiségében, egyfajta vezérfonalként működnek, amelyre ráfűződnek a tanulmányok. Ehhez az elméleti kerethez járul hozzá Serge Paugram *Poverty and Social Bonds: Towards a Theory of Attachment Regimes* (Szegénység és társadalmi kötelékek: Egy elmélet felé a kötelékek rendszereiről) című tanulmánya. Serge kiindulópontja, hogy a szegénység nem vizsgálható anélkül, hogy megértenénk a kapcsolatot a szegények és a társadalom között. A kutatása *Émile Durkheim* szociológiai munkásságának azon érdeklődési területével hozható párhuzamba, amelyben a modern társadalmak kohézióját szolgáltató képződményekre kérdezett rá. A szegénység alapvető formáinak meghatározásánál *Georg Simmel* makro és mikro szociologikus típusaira támaszkodik.⁴

3 Érintett területek: Anglia, Németország, Franciaország, Svájc, Ausztira, Magyarország, Románia, Oroszország. A nemzetköziség nem csupán a tanulmányokban tárgyalt terekben nyilvánul meg, hanem az írógárda összetételében is, mivel a kötethez hozzájárultak német, francia, angol, román kutatók.

4 A makro szociologikus dimenzió a szegénységre és kirekesztettségre adott társadalmi magyarázatokra koncentrál, míg a mikro szociologikus dimenzió az egyéni tapasztalatokat veszi figyelembe. Ezek alapján Paugram három alapvető formáját különbözteti meg a szegénységnek: integrált, marginális, kizáró (diszkvalifikáló). Bővebben: Paugram 2016: 23–27.

A szerző négy társadalmi köteléket különböztet meg, amelyek leírásához a védelem (*protection*) és az elismerés (*recognition*) társadalmi térben megnyilvánult pozíciói szolgálnak alapul.⁵ A négy kötelék az egyenes (*lineal bond*), a választható részvétel (*elective participation bond*), az organikus részvétel (*organic participation bond*) és az állampolgári kötelék (*citizenship bond*).⁶ Ezek a kapcsolatok természetüknél fogva kiegészítik egymást és egymásba fonódnak. Az elméletben általuk épül fel egy bonyolult, összegubancolódott társadalmi szövet, amely az egyéneket magába foglalja. A felsorolt kötelékek sajátosságainak és tulajdonságainak kifejtése során Paugam példákkal szemléltetve mutatja be az esetleges törések (*breakdown*) lehetőségét és azok hatását az egyénre.

A szociológiai nézőpont érintőlegesen ismertetését a kötetben betöltött fontos szerepe indokolta. Az esettanulmányok középpontjában szereplő társadalmi közegek sebezhetőségét az említett kötelékek sérülésére, szakadására lehet visszavezetni. Ebből a szemszögből egy koherens narratíva jön létre a földrajzilag és kronológiailag sokrétű esettanulmányokban, amely végig vezeti az olvasó figyelmét és kapcsolatot teremt közöttük.

A kötet szerkesztői a bevezetésben rövid áttekintést adnak a három „célcsoport” történetírásban elfoglalt helyzetéről, amely véleményük alapján meglehetősen egyenetlen és elkülönített. Megjegyzendő, hogy mélyreható historiográfiai elemzést nem adnak a témával kapcsolatban, amely a területi korlátokat figyelembe véve nem meglepő. Általánosságban vázolják a megnevezett európai marginális csoportok megközelítésének példáit a nemzetközi (főleg angol és német) történetírásban.

Álláspontjuk alapján a szegény és elhagyott gyermekekkel viszonylag alaposan foglalkozott (foglalkozik) a szakma. Megjegyzik, hogy a szegénység és a jólét témákat megcélzó jelenlegi kutatásokban van egy általános trend, miszerint a kutatók „mögé néznek” a gyermekkérdés korabeli vitáinak és a vele kapcsolatos állami rendszabályozásoknak. A gyerekekkel foglalkozó tanulmányokban ez úgy tükröződik, hogy egyesek elkezdték

5 A védelem dimenziója olyan erőforrásokat tömörít magában, amely az egyének segítségére szolgál az élet nehézségeivel való megbirkózáshoz. A további dimenzió, az elismerés olyan társadalmi interakciókat jelez, amelyek arra sarkallják az embereket, hogy produkáljanak bizonyítékot létezésükre, értékükre. Az előbbi hívó szava a számíthatni („to count on”), az utóbbié a számítani („to count for”).

6 Az egyenes kötelék alapja a szülő-gyermek (vérrokonság vagy adoptáció útján) kapcsolatban található, míg a választható részvétel köteléke a családon kívül az egyén által kontaktusba lépett csoportok és intézmények útján jön létre. Az organikus részvétel kötelék a munkamegosztásban betöltött funkciót jelöli, amely az oktatási intézményekben alakul ki, majd a leendő munkahelyen teljeseedik ki. Az állampolgársági kötelék alapja a lakosság érzése a nemzethez való tartozásról.

„gyermek centrikus nézőpontból” tanulmányozni a miliót tapasztalataik felfedezésének érdekében. A csavargók történetével kapcsolatban szűkösebb a szakirodalom, túlnyomó többségben a koraujkorra összpontosító esettanulmányokat lehet olvasni a témában. A munkák fő témaköreit a korabeli koldulást és csavargást elnyomó technikák, valamint a csavargók kulturális reprezentálása és a mindennapi életük adják. A modern kori Európával foglalkozó munkákban kevesebb figyelem összpontosult a kérdésre, aminek többek között az állhat a háttérében, hogy az alapvető politikai, jogi és gazdasági tényezők változásának hatására a probléma valószínűleg nem volt általános. A fedél nélküliek története meglehetősen kiaknázatlan terület európai kontextusban. A történetírás jelentősen foglalkozott a lakásreform mozgalmakkal, amelyek általában a munkáscsaládok életkörülményeinek a javulásához vezettek, ellenben lényegesen keveset lehet olvasni azokról, akiket a lakásproblémák a legsúlyosabban érintettek. A munkanélküliség kapcsán viszonylag széles körben kutatott és tárgyalt témák közé tartoznak a munkanélküli biztosítás, a munkanélküliséggel kapcsolatos politikai és jogi intézkedések, és maga a munkanélküliség mint társadalmi probléma. Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban a szerzők kiemelik, hogy jelentősen szélesítené a nézeteket maga a jelenség köré szervező diskurzusok elemzése (pl.: „munkanélküliség feltalálása”) és az ágenseknek, a munkanélküli egyének tapasztalatainak és stratégiáinak a feltárása. (1–22.)

A továbbiakban a felvetett problémák szemléltetésére a munka nagyobb egységeiből lássunk egy-egy esettanulmányt röviden.

A kötet első nagyobb egysége az *Endangered Childhoods* (Veszélyeztetett gyermekek) tanulmányaiban többek között *Katharina Brandes* a XIX. század végi XX. századi eleji Hamburg városában működött állami gyermekjóléti intézmények jogi háttérének változásait gerjesztő vitákat tárja fel olyan kérdésekre keresve a választ, mint: Kik voltak az árvák? Kik szorultak állami gondozásra? Mely társadalmi közeget reprezentáló gyermekeket ítélték meg a társadalom potenciális veszélyforrásának? Ezt kiegészítve az állami gondozás adminisztrációját végző szervek statisztikai adatit használja fel az árvák társadalmi pozíciójának felmérésére, amelyből az derül ki, hogy a legtöbb esetben a gyermek kiemelése azért történt, mert a szülőket alkalmatlannak tartották a nevelésre (*unfit to rise children*). Brandes enél közelebb megy, amikor az állami intézmények felügyelői által készített egyéni szintű esettanulmányok elemzésével megállapítja, hogy a nevelőszülőkhöz vagy az árvaházakba került gyermekek többségének a családja nem volt képes megteremteni a kor normáinak megfelelő körülményeket. Többségükben kerültek árvaházba gyermekek olyan családokból, ahol el-

váltak a szülők vagy, olyan krízishelyzetek álltak fent, amelyek mellett nem voltak képesek a gyermeknevelés feladatát ellátani (betegség, bebörtönzés, munkanélküliség). (47–160.)

A következő nagyobb tematikai egység a *Vagrancy and Homelessness* (Csavargás és hajléktalanság) címet kapta. A közege közvetlenül kiszolgáltatott volt a társadalmi sebezhetőségnek a szerzők véleménye alapján, és ők szenvedték leginkább a társadalmi kötelék hiányát. *Beate Althammer* összehasonlító vizsgálatot végez a csavargás kordában tartására tett francia, angol és német intézkedésekről és praktikákról, szintén a XIX. század végétől a XX. század elejéig. Elsőként a vonatkozó büntetőtörvénykezést tekinti át, majd leírja a szegény csavargók részére jutott közsegélyek és adományok rendszerének az általános jellemvonásait. Végül a három nemzet egy-egy korabeli szakemberének a kérdéshez kapcsolódó nézetét vizsgálja. (161–234.)

A harmadik témakör az *Unemployment* (Munkanélküliség), amelyben *Tamara Stazic-Wendt* tanulmánya *An Unbearable Social Existence, The Unemployed in Rural Poor Relief* (Egy elviselhetetlen társadalmi lét. Szegény segélyezés és munkanélküliség vidéken) rávilágít a vidéki (és strukturálisan gyenge) régiókban élő munkanélküliek szegénységének aspektusaira. A kisebb településeken történő segélyezés véleménye alapján a konzervatív család modellel állt összhangban, amelyre a tisztaság, a rend, a tradicionális női szerepek, továbbá a háziasság és a szerénység volt jellemző. A munkanélküliek, ha segélyért folyamodtak, sok esetben ezen észlelések alapján bírálták el jogosultságukat. A falusi társadalom térben közel él egymáshoz, ahol folyamatosan felügyeletet tud gyakorolni környezetén. Egy ilyen közegben *Wendt* álláspontja szerint a segély elnyerése társadalmi ügy volt, és a segélyezésekről készített feljegyzések felfedik a társadalmi kapcsolatok fontosságát. (235–332.)

A záró fejezet egységét a korabeli ágensek megszólaltatása adja. A tanulmányokon egyértelműen érződik a történetírás több irányultsága által képviselt „bottom up” szemlélet, amelyben döntő szerepet játszik a klaszszikus, hatalmi szervek által képzett tömeges levéltári források mellett, helyett a korban élt közemberektől fennmaradt források használata, amelyek útján betekintést nyerhet a kutató az életükbe. Ez explicit módon kifejeződik *Hubertus Jahn* *Voices from the Lower Depths, Russian Poor in Their Own Words* (Hangok az „Éjjeli menedékből”, Az orosz szegénység a saját szavaival) című munkájában, amelyben kérdésként tüzi az olvasó elé: Hogyha ritkán és alig szólalt meg a kor szegénysége, akkor hogyan tudunk közelebb kerülni a világukhoz, a tapasztalataikhoz, érzelmeikhez

és gondolataikhoz?⁷ Hogyan tudjuk „alulról” felderíteni a szegények történetét, és elkerülni a kizárólagosan elitista, valamint emberbaráti és karhatalmi hivatalok perspektíváit, amelyek interakcióba léptek velük és kategorizáltak őket? A kötethez hozzájáruló kutatók a szegények által írt vagy íratott petíciókat, leveleket és kérvényeket vizsgáltak. Felvethető, hogy ezek a kérelmek a hatalmi szervezeteknek íródtak, tehát a köznyelvtől eltérően bizonyos metanyelvi formulákat és formalításokat tartalmaznak. Arról nem is beszélve, hogy a korban viszonylagosan magas számú volt az írástudatlanság, így sokszor akik „hangot” szerettek volna adni saját helyzetük javításának érdekében, írnokok segítségéhez kellett fordulniuk. Jahn véleménye alapján a konvencionális aspektusoktól és formalításoktól eltekintve a történéshoz való hozzáférése van a levelek útján egy bizalmas találkozóra a múlt átlagembereivel. Nem a történeti hitelesség érdekli a levelek kapcsán, annál inkább az a „performansz”, amelyet a kérelmezők a potenciális jötevőik felé nyújtottak. A kérelemírás társadalmi cselekvés, amelyet legtöbb esetben pillanatnyi életkörülményeik javításának céljából írtak. A cselekvés mögött olyan kezdeményező képesség húzódik meg, amely képessé teszi a levélírókat arra, hogy egy személyes történet létrehozásával igazolják a segítség iránti szükségletüket. (333–404.)

Az ágenseket megcélzó fejezetből érdemes kiemelni *Andreas Gestrich* és *Daniela Heinisch* öregkori szegénységet vizsgáló társszerzős tanulmányát. A szerzők angliai és németországi területeken keletkezett, idősek által benyújtott segélykérelmeket vizsgáltak. A kutatások alapján megkérdőjelezzik *Peter Laslett* nukleáris családforma terjedésével járó nehézségek (*nuclear hardship*) fogalmának általános érvényességét. Laslett megállapítása alapján a megházasodott gyermekek külön költözése (neo-lokalitás) által az utódok helyett a közösség gondoskodására támaszkodhattak az idősek, mivel a közvetlen családon kívül nem terjedt ki érdemben a rokonsági védőháló. Ebből kifolyólag az életük utolsó szakaszát a magány valamint a szegénység szavaival lehet jellemezni. A szerzőpáros ezzel ellentétben a közös háztartás megszűnését nem tekinti olyan indikátornak, amely a nemzedékek közötti összetartó erő és szolidaritás elgyengülését jelezné. A benyújtott kérelmek által egy összetettebb kép figyelhető meg. A kutatásuk alapján a földrajzi helyváltoztatástól függetlenül az idősek számos esetben számíthattak gyermekeik segítségére és léteztek olyan családok, amelyek betöltötték a társadalmi védőhálóként működő szerepüket.

7 Utalás Makszim Gorkij (1868–1936) orosz drámaíró *Éjjeli menedékhely* (1902) című művére. Hubertus Jahn úgy véli sokat segített a szegénység köztudatba való bekerüléséhez a munka, amelyben a kor híres színészei által hangot és arcot kapott a szegénység.

A kötet mindenképp hiánypótlónak mondható a XIX–XX. századi európai szociális és jóléti kérdések terepén. Az esettanulmányok mikrotörténeti perspektívából világítanak meg egy-egy makro szintre illeszthető folyamatot. A munka összegző fejezetében *Lutz Raphael* ezt úgy fogalmazza meg, hogy a tanulmányok felnagyítják az eseményeket annak érdekében, hogy tisztább képet adhassanak a szereplőkről és a specifikus szituációkról, míg *Serge Paugam* új szociológiai megközelítése elméleti támogatást ad az írássok mezo és makro szintre való integrálódásához. (405–417.)

Beate Althammer – Lutz Raphael – Tamara Stazie-Wendt (eds.): *Rescuing the Vulnerable. Poverty, Welfare and Social Ties in Modern Europe* (A sebezhető megmentése. Szegénység, jólét és társadalmi kapcsolatok a modern Európában). Berghahn, New York, 2016. 428.

Magyarosi Ádám